

hogy feladják azokat. Nemrégiben, katolikus szerző írta meg róluk, hogy a lengyel „áriánizmus“ a lengyel vallás-történelem legérdekesebb fejezete volt és hogy egyetlen más lengyel felekezet sem mutathat fel oly magas százalékot az irodalomban a XVII. században; és hogy egyik oka annak, hogy számuk nem lett nagyobb, a vallásos élet terén felállított magas mértékük volt.

XVIII. FEJEZET.

A szociniánizmus hanyatlása, bukása és száműzetése Lengyelországból.

1638—1660.

Az előbbi fejezetben azt az örvendetes történetet beszél-
tük el, melynek során a szociniánizmus, minden nehézséggel
megküzdve, széleskörű befolyásra tett szert Lengyelországban.
Időközben azonban egyre gyűltek a fellegek a láthatár alján,
hogy végül is viharrá erősödve elsöpörjék nemcsak a szoci-
niánizmust, hanem végül az egész lengyel protestántizmust is.
Ezt a történetet azonban az elején kell kezdeni.

A protestántizmus a sandomir-i egyezésben (Consen-
sus Sandomiriensis) 1570-ben érte el emelkedésének tetőpont-
ját s ekkor a katolikusok hatalma igen csekély, képviselőjük
az országgyűlés két házában alig számottevő volt. Röviddel ez-
után az orthodox protestánsok javasolták, hogy az „áriánusok“-at
száműzetéssel büntessék. A katolikusok azonban ebbe nem
mentek bele, mert ezáltal, véleményük szerint, a többi pro-
testáns helyzetét erősítették volna. A fenti „egyezség“-et az
orthodox protestáns felekezetek újra és újra megerősítették,
mintegy huszonöt éven át, a „Kisebb egyház“-at azonban min-
dig kizárták belőle. Ennél többet azonban akkoriban nem tet-
tek a szociniánusok ellen. A veszedelem, ehelyett, most katho-
likus részről közeledett. Hosius bibornok indította, ez a nagy-
tudású és csodálatraméltó egyéni tulajdonságokkal, jellemmel
bíró férfiú, akit azonban meggyőződése túlzó katolikus hit-
védővé tett. Azt tartotta, hogy az Egyház kárára lenne, ha a
lengyel kormány megtartaná azokat a törvényeket, melyeket
a protestánsok védelmére hoztak, a protestánsok védelmére,
akik pedig teljes megsemmisítésre méltók.

A jezsuita rend is megjelenik a színen. 1539-ben alapított s rövidesen legfőbb céljául a protestánsok kiirtását tűzte ki. 1564-ben Hosius bibornok behívta a jezsuita rendet Lengyelországba. A jezsuiták nagy számban árasztották el az országot s első dolguk volt, hogy minél több (kb. ötven) iskolát állítsanak fel, gazdagon felszerelve s Európa legkiválóbb nevelőivel a katedrákon. A lengyel nemesek a jezsuiták bejöveteleiből csak ezeket a kitűnő iskolákat látták, melyekben kiváló tanárok tanítottak, előkelő módorú és sok esetben előkelő származású jezsuiták. Ép ezért szívesen küldték gyermekeiket ezekbe az iskolákba. A jezsuiták viszont elég okosak voltak, hogy ne kényszergecssék ezeket a tanulókat, hanem elégedjenek meg egy-két áttéréssel kezdetben, melyeket azután épen ezért egyre több követett. Tervük az volt, hogy egy-két nemzedék múlva ilyenformán tegyék katholicussá a nemességet. (A jezsuiták szeretnek messze előre tervelni s arra következetesen, de észrevétlenül, felkészülni). Így is történt. Két nemzedék után Lengyelország legbefolyásosabb családjainak nagyobb része ismét katholicussá lett. A jezsuiták pedig várták a kedvező alkalmat, amikor a cselekvés terére léphetnek. Tervük az volt, hogy a befolyásos családokat a protestánsok ellen ingereljék s ugyanakkor a protestánsokat is egymás között összeveszítsék. Ez utóbbi könnyen sikerült nekik, mert az orthodox protestánsok mindig készen állottak, hogy támadják az „áriánusok“-at s nagy örömmel egyesítették erőiket a katholicusokkal, hogy a kereszténység eme legveszedelmesebb eretnekeit kipusztítsák. S csak, amikor már késő volt, vették észre, hogy maguk is csak eszközül szolgáltak a messze előre tervelő jezsuiták kezében az egész lengyel protestántizmus kipusztítására.

A türelmes II. Zsigmond Ágost király, amint már láttuk, 1572-ben meghalt. Valois Henrik pedig, aki utána következett, csak néhány hónapig viselte a lengyel koronát, mert felcserélte azt a sokkal fényesebb francia trónnal, melyre III. Henrik néven ült. A lengyelek tehát ismét királyt választottak (1574), még pedig Báthori Istvánt, Transylvania fejedelmét, kiről később, ez ország unitáriusainak történelmével kapcsolatban, még foglalkozni fogunk. Megválasztásakor azt hitték, hogy Báthori protestáns, ő azonban hamar eloszlatta ezt a kétséget, nyíltan katholicusnak vallotta magát s feleségül vette a volt király nővérét, aki jezsuita befolyás alatt nőtt fel. A jezsuiták ilyenformán megnyerték a király jóindulatát is, bár az, tizenhárom

évre terjedő uralkodása alatt, végig megtartotta a protestánsok szabadság-jogait s visszautasított minden nyomást, hogy megtörje esküjét; kijelentette, hogy ő csak az emberek királya és nem azok lelkiismeretéé, mely egyedül Istennek van alávetve.¹ Ennek ellenére a katolikus visszahatás már uralkodása alatt megindult. Krakkó erősen katolikus fővárosában a katolikus hitszónokok annyira felizgatták a hallgatóságot, hogy 1574-től kezdve azok gyakran tömeggé verődtek, megtámadták a református templomot, meggyalázták a protestáns temetőket és inzultáltak a protestáns lakósokat. Hasonló kilengésekről vannak adataink Wilno-ból, Litvánia fővárosából is. A király kifejezte ugyan az ilyen esetek feletti nemtetszését és helytelenítését, de semmi olyan rendelkezés nem történt, mely megbüntette volna a támadókat.

III. Wasa Zsigmond uralkodása alatt (1587—1632.) az állapotok még rosszabbra fordultak. A protestánsok üldözése egyre nagyobb arányokat öltött. A király trónraléptekor a szenátusban a (püspökökön kívül) alig néhány katolikus volt, halálakor viszont már csak két protestáns maradt benne. A protestánsok hatalma megtört s a jogaikat biztosító királyi eskű már csak formaságnak számított. Ez a „jezsuita király“, amint nevezték, elfogult és fanatikus ember volt. A jezsuiták nevelték, felnőve maga is a rendbe lépett s egy ideig a biborosi kalapot is viselte, természetesen hát, hogy trónralépte után is mindent megtett értük. A protestáns-ellenes tüntetések egyre gyakoribbak lettek, a jezsuiták állandóan úszították az alsóbb néposztályokat Krakkóban, hol végül is felgyújtották a tüntetők a református templomot, mely aztán többé fel sem épült. Több más városban, ahol a protestánsok kisebbségben voltak, hasonló esetek ismétlődtek meg, templomok és iskolák estek a feltüzelt szenvedély áldozataiul s minden kísérlet, hogy a bűnösöket megfenyítsék, elfojtatott. A magasabb osztályokban sem szüntelt a jezsuita intrika, melynek eredményeképpen a főbb hivatalok mind katolikus kezekbe kerültek s a protestánsoknak meg kellett elégedniök a szerényebb állásokkal. Ez a helyzet már egymagában is nagy kísértés volt a lengyel nemesség számára, akik csak az esetben nyerhettek tehetségeik számára szabad teret, ha visszatértek a katolikus egyházba.

¹ Azért Francken Christian-t, Chmielnik szociniánus tanítóját, mégis száműzte a szentháromság ellen írt könyve miatt s börtönbe vettette Radecki Alexius-t, amiért azt kinyomtatta.

A szociniánusok szenvedtek leginkább az üldözések alatt, mert kevesebb befolyásos patrónusuk volt, mint a reformátusoknak s így kevesebb sikerrel védekezhettek, mint azok. Gyülekezési helyüket Krakóban egy tüntető tömeg már 1591-ben összerombolta. Három évvel később magát Socinus Faustust is megtámadták az utcán s egy lengyel lovag rendeletére, ki őt azzal vádolta, hogy „áriánus” és, hogy édesapja hitét megrontotta, Faustus arcát bemocskolták s száját sárral tömték tele. Mikor „Krisztusról, a Megváltóról” című könyve Krakóban, ugyanez évben, megjelent, a gyűlölet újra fellángolt ellene. Végül is 1598-ban, mikor betegsége ágyhoz szegezte, egy tömeg, melyet egyetemi hallgatók vezettek, betört házába, mindent összetört-zúzott, őt magát pedig félmeztelenül kirángatták ágyából s az utcákon át a vásártérre hurcolták, hol is szemei előtt égették el könyveit és értékes kézíratait, s őt magát is megégetéssel fenyegették, ha csak vissza nem vonja tanait. Faustus azonban nem tört meg még a halál színe előtt sem, hanem amikor meztelen kardot suhogtattak feje fölött, nyugodtan kijelentette: „Nem vonok vissza semmit. Ami voltam az vagyok a mi Úrunk Jézus Krisztus kegyelme által s az leszek utolsó lehelletemig. Tegyetek velem bármit, amit Isten tennetek engedi.” Amikor látták, hogy fenyegetéseik nem félemlítik meg, elhatározták, hogy a nyakas eretneket a Visztulába dobják. S meg is tették volna, ha az egyetem rektora és két tanára, mindhárman katolikusok, meg nem mentik őt egy cselfogással, saját életük kockáztatása mellett.

A szociniánusok első vértanúja Tyskiewicz Jan, Bielsk egyik gazdag polgára volt. Rokonai ráéheztek vagyonára s ezért cselt szöttek ellene. Rákényszerítették, hogy elvállalja a városi pénztárnoki állást s azután az év végén felhívták, hogy tegyen esküt sáfárkodása becsületes voltáról. Ő Jézus tanítását akarta követni: „... egyáltalán ne esküdjeteK...”, mikor azonban nem volt számára más kiút, mégis belement az eskütételbe. Felhívták hát, hogy esküdjék meg a keresztre, vagy a szentháromságra, ő azonban ezt visszaútasította, amint hogy a cselvetők is előre tudták, hogy ezt nem fogja megtenni. A hatóság erre rátámadt, megostoroztatta, halálra ítélte s közben tömlöcbe vetette. Ő a legfelső bírósághoz felebbezett, mely ártatlannak is nyilvánította őt s szabadon bocsátotta, ugyanakkor pedig pénzbüntetéssel sújtotta a városi tanácsot az igazságtalan ítélet kiróvása miatt. Ellenségei azonban a királynéhoz for-

dultak, mint e körzet uralkodójához, s a királyné megerősítette az eredeti ítéletet, melyet végrehajtani rendelt. Erre a király és tanácsosai az alábbi ítéletet hozták: „Minthogy istenkáromlást követett el, szakíttassék ki a nyelve; minthogy megsértette a városi tanácsot, mely alá tartozik, s őfelsége rendeletét, melynek alapján a tanács elé került, az által, hogy a legfelsőbb bíróságához mert felebbezni, mint makacs lázadó, fejeztessék le; minthogy rátaposott a keresztre, kezei és lábai vágassanak le; végül pedig, minthogy eretnek, égettessék meg.” Ekkor jezsuiták és szerzetesek keresték fel s megpróbálták rávenni, hogy változtasson hitet s akkor ők visszavonják az ítéletet s visszaadatik javait. Ő azonban fenyegetésre és ígéretre egyaránt süket maradt, mire 1611-ben vérpadra vitték Varsó vásárterén.

Ettől kezdve rendszeres hadjárat kezdődött a szociniánusok kiirtására. Egyiküket egy fanatikus tömeg Wilno-ban darabokra szaggatta s a törvényes fórumok egy lépést sem tettek miatta. Nemsokára a legmagasabb bírói hivatalokat mind katolikusokkal töltötték be s így az eretnekséggel vádolt áldozatok hiába fordultak hozzájuk orvoslásért. A szórványosan előforduló hasonló esetek után az első általános támadás Lublinban kezdődött meg 1627-ben. Itt a szociniánusoknak régtől fogva virágzó gyülekezete volt, kiváló nemes urak pátronátusa alatt s több zsinatot és hitvitát tartottak e városban. E viták rájuk nézve kedvezőtlen eredményén a katolikusok felháborodtak, tüntető tömeget szerveztek s lerombolták a szociniánus templomot. A helyi legfelsőbb bíróságtól pedig rendeletet eszközöltek ki, mely a szociniánus vallást e helyen örökre eltiltotta. A rendelet ellenére azonban néhány évig még tartottak a szociniánusok titkos istentiszteleteket e városban.

Mindezek azonban csak előjátékát képezték a dráma kifejlődésének, mely Rakow 1638-ban bekövetkezett összeromboltásával teljesedett ki. Amint egyik szociniánus írta: „Valósággal Lengyelország szeméit szúrták ki ezáltal, a száműzöttek menhelyét, a vallás és a műzsák szenthelyét pusztították el.” A városhoz közel ugyanis egy katolikus ember útszéli fakeresztet állított fel. A rakow-i iskola két tanulója (csintalanságból, vagy helytelen vallásos felbuzdulásból? nem lehet megállapítani) addig dobálta ezt a fakeresztet kövekkel, amíg az kettétört. A tanulókat szüleik megbüntették, ez azonban nem elégítette ki a katolikusokat, akik ezt jó alkalomnak

látták a szociniánizmus kipusztítására. A tanulókat, bebörtönöz-
tetésük és a varsói országgyűlés elé való vitelük után, végül is
szabadon bocsátották, helyettük azonban, a krakkói püspök
bujtogatása következtében Rakow „áriánus” vallásközönségét
tették felelőssé a szentségtörésért. Mindenekelőtt Sieninski-t,
a város alapítóját és tulajdonosát, az egyház és az iskola pát-
ronusát vádolták meg Isten és ember elleni árulással. A lel-
készeket és a tanárokat viszont azért fogták perbe, hogy a
tanulókat tettük elkövetésére „felbízatták”. Védekezésüket,
bizonyítékaikat nem fogadták el, ép így Sieninski esküjét sem,
hogy az egész dolog tudta nélkül történt, pedig ezt a most már
hetvenes éveit taposó, nemes aggastyánt, ki nagy vagyonának
jó részét országa felvirágoztatására fordította, az országgyűlé-
sek gyakran illették azelőtt „az ország atyja” névvel. Saját
fia is, kit jezsuita iskolában neveltetett s aki ennek követke-
ztében később katolikussá lett, ellene fordult. Az országgyűlés
alsó-háza több tagjának tiltakozásával nem törődtek, sőt az
összes felekezetek s köztük a katolikusok óvó szavát is figyel-
men kívül hagyták. Viszont az országgyűlés legtöbb protestáns
tagját megnyerték ez ügynek a jezsuiták, úgy állítva be a dol-
got, hogy a szociniánusok az egész kereszténység ellenségei. E
protestánsok később bevallották, hogy tragikus tévedések ál-
dozatai lettek. Az ügyet különben sohasem tárgyalták törvé-
nyes fórum előtt, sem az országgyűlés két házának együttes
határozatát nem kérték ki, hanem a szenátus egymagában ho-
zott azonnali hatállyal érvénybelépő határozatot, mely szerint
a rakow-i iskola lerombolandó, az „áriánusok” temploma tő-
lük elveendő és bezárandó, nyomdájuk elkobzandó, lelkészeik,
tanáraik és tanítóik „becstelenséggel bélyegeztendőek meg” és
törvényen kívül helyezendőek. Mindezeket, írja egyik katholi-
kus történetíró, „képzeltető szorgalommal hajtották végre”.

A templom természetesen a katolikusok tulajdonába ment
át, akik azt gazdagon ellátták alapítványokkal s a szenthárom-
ságról nevezték el, ajtaja fölé megfelelő emléktáblát állítván,
melyen a történeteket örökítették meg. Sieninski még abban az
évben meghalt. A szociniánus gyülekezet, ami megmaradt be-
löle, egyik szomszédos faluba költözött, hol egy új pártfogónő
házában folytatták az istentiszteleteket, hetenként háromszor,
minden pénteket a böjtnek és az imádságnak szentelve. A
pártfogó úrnő azonban néhány évvel később meghalt, vagyona
katolikus ember birtokába jutott s így ez a gyülekezet meg-

semmisült. A lelkészek, bár törvényen kívül helyezettek, itt-ott menedékre találtak, hol rejtőzködve éltek tovább, míg az ellenük táplált felzúdulás valamennyire alábbhagyott. Akkor aztán ismét gyülekezetek élére kerültek az ország távolabbi részeiben.¹ Az iskola egyesült a Kisielinben, Volhynia, létesített tanintézettel, s mindaddig működött, amíg rendelettel be nem tiltották. Ezután a szociniánusok főiskolája a luklawice-i lett, hol Faustus töltötte utolsó éveit s könyveik is ott jelentek meg. A rakow-i nyomdát elszállították a Visztulán s Danzigban állították fel.

Most már egyik csapás a másik után következett. Rendre csukták be a templomokat, különböző ürügyekkel törvényszéki határozatokat eszközölve ki ellenük. Kisielinben, hol a lakók mind „áriánusok“ voltak hír szerint, és a közeli Bereskoiban, az iskolát és a templomot földig romboltatták le 1644-ben, két régóta halott lelkészt a meggyalázottak listájára tettek, a szociniánus földbirtokost 20,000 forint büntetés fizetésére kötelezték, amiért tiltott listára tett lelkészeknek adott menedéket, s úgy őt, mint fiát eltiltották, hogy szociniánus istentiszteletet engedjenek tartani birtokaikon. Több más helyen tüntető tömegek rohanták meg az előkelőbb szociniánusok házait, rátámadtak a tulajdonosokra s néhány esetben agyon is verték őket. A lelkészeket gyakran letartóztatták, törvény elé idézték, s bárhová mentek, az üldöztetés úgy követte őket, mint az árnyék. Schlichting, leghíresebb tudósaik egyike, 1642-ben hitvallást tett közzé. Ezért megbélyegezték, tiltott listára helyezték s több évre száműzték, könyvét pedig Varsóban, 1647-ben, nyilvánosan elégették. A szomszédos Poroszország protestáns részein, hol a lutheránusok közt újabban terjedni kezdett a szociniánizmus, 1640-ben rendelet jelent meg, mely megtiltotta e vallásforma terjesztését, Danzigban pedig, nem sokára ez után, a szociniánus vezetőket a legnagyobb kegyetlenséggel üldözték ki a városból.

Rakow összerombolásával a lengyelországi szociniánizmus sorsa megpecsételődött, soha sem heverte ki ezt a halálos csapást. A vég közeledését azonban politikai események is sietteték, melyek kapcsán a csapások szünet és könyörület nélkül

¹ Foglalkoztak azzal a tervvel is, hogy a rakow-i szociniánusok a türelme-
sebb Hollandiába vándoroljanak ki. Ez a terv azonban meghiusult a holland illc-
tékesek tiltakozása miatt, akiket Transylvania fejedelme figyelmeztetett a veszélyre,
mely befogadásukkal jár.

következtek. Az utolsó felvonás első jelenetét a kozák-háború szolgálta. A szociniánizmus sehol sem terjedt el annyira átfogó mértékben, mint Volhyniában, Lengyelország délkeleti részén. 1648-ban a kozákok, kiket bosszúra ingerelt egyik lengyel nemesnek az ő vezetőjük ellen elkövetett gonosztette, telve gyűlölettel, fellázadtak s mint valami forgószél, söpörték végig az ország azon részét egész a Visztuláig, mindenfelé rombolva, gyujtogatva, öldökölve. (L. Sienkiewicz: *Tűzzel-vassal.*) Egész városokat irtottak ki, a lakósokon szörnyű kegyetlenkedéseket követtek el s igen sokat közülük rabszolgákkul hurcoltak el. Vallásos gyűlölködésük, minthogy ők maguk görögkeletiek voltak, főként a szociniánusok ellen fordult. Sokat közülük Ukrajnában leöldöstek, a többi hanyatt-homlok menekült Kis-Lengyelországba hitsorsosaihoz, minden vagyonát hátrahagyva. Egyházközségeiket ezen a részen többé nem is szervezték újra. A kozákokat végül is leverték, azok azonban szövetkeztek az oroszokkal s 1654-ben megismételték Litvániában ugyanazokat a rombolásokat és kegyetlenkedéseket, amiket hat évvel ezelőtt Volhyniában követtek el. (L. Sienkiewicz: *Vízözön.*) Ez alkalommal a litvániai szociniánus gyülekezetek majdnem mind elpusztultak, vagy végzetesen elgyengültek.

A háború Oroszországgal tizenhárom évig tartott. Az első év után azonban Svédország protestáns királya, X. Károly, kihasználva Lengyelország legyengült állapotát, szintén háborút indított ellene, rövid idő alatt meghódította az ország nagy részét, elfoglalta a fővárost, Krakkót, s a lengyel királyt kiűzte az országból. Király nélkül és egyik oldalon az oroszoktól, másik oldalon a kozákoktól szorongatva, a lengyelek nem tehettek egyebet, mint meghódoltak a svéd királynak. A protestánsok annál könnyebben tehték ezt, mert Károly őket szelidebben kezelte, mint a katolikusokat s talán több türelmet remélhettek az idegen protestáns uralkodótól, mint saját katolikus királyuktól. A szociniánusok is behódoltak a többiekkel együtt s különösen Kis-Lengyelországból, hol a katolikusok a zavaros helyzetet kihasználva, jobban üldözték és gyilkolták őket, mint bármikor azelőtt, — sokan Krakkóba menekültek s elfogadták a svéd király védelmét, hiszen ő volt már az egyetlen, akitől védelmet remélhettek. (1656.) Védőszárnyai alatt azután rövid ideig tényleg vallásos türelmességet élvezhettek.

A következő évben a háború Károly veszteségeivel folyt tovább. Ezért hát 1657-ben behívta Transylvániából II. Rákóczy György fejedelmet, hogy segítsen neki a délről előretörő lengyelek ellen. Ez utóbbi, abban a reményben, hogy megszerezheti magának a koronát, sietett a hívásnak eleget tenni. Csapatai, a Magyarországhoz legközelebb eső területeket pusztították végig, hol igen sok szociniánus gyülekezet is volt s így itt is teljessé tették a pusztulást, mely az ország többi részében már bekövetkezett. Minthogy a szociniánus nemességet azzal gyanúsították, hogy ők bírták rá Rákóczyt a beavatkozásra,¹ valamint, hogy Rákóczy hadseregében sok unitárius volt, új tápot adott annak a vádnak, hogy a szociniánusok elárulták hazájukat és saját királyuk ellen, idegen uralkodóval szöttek terveket. Mikor tehát balsorsa mély pontjára jutott el, János Kázmér lengyel király megesküdött, hogy ha visszanyeri királyságát, megtisztítja azt az eretnekektől. Mikor pedig a svédek végül is kiűzték az országból, hozzálátott, hogy esküjét beváltsa. A szociniánusokon kezdte, kiket (igazságtalanul) azzal vádoltak, hogy mindannyi között a leghűtelenebbek voltak a háború alatt s akik egyúttal a leggyűlöltebb és a leggyengébb protestáns felekezethez tartoztak az országban. A szétszórt atyafiak ép csak hogy kezdtek előbújni rejtekhelyeikről, remélve, hogy békeesség vár rájuk annyi megpróbáltatás után, mikor egyszerre mindenki rájuk támadt, házaikat felégették, ők-magukat megsebeztek, vagy meg is ölték. Az országgyűlés panaszaikra semmitmondó válasszal felelt, 1658-ban pedig törvényt hozott, mely teljesen és mindörökre kitiltott az országból minden szociniánust. Felelevenítette a reformáció előtt egy századdal (1424) a husziták ellen hozott eretnek-üldöző törvényt, mely pedig rég elévült már, s melyet az országgyűlés tulajdonképen már hatályon kívül is helyezett, és szándékosan figyelmen kívül hagyva az 1573-ban hozott általános türelmi rendeletet (melyet pedig minden király, s így a jelenlegi is, trónralépte alkalmával esküvel biztosított) kimondotta, hogy ha valaki találtatik a királyságban, aki áriánus hitelveket vall, vagy terjeszt, vagy illet véd és oltalomban részesít, törvényes eljárás után az 1424-iki törvény szerint ítéltessék el és végeztessék ki. Ugyanakkor azonban kegyelmet is kívántak mutatni s megengedték, hogy az, aki

¹ Nehányan közülök tényleg jártak Transylvániában, hogy rábeszéljék a fejedelmet a beavatkozásra, s a háború előkészületeiben is segédkeztek neki.

ennek ellenére nem hajlandó hitét elhagyni, három évet kapjon, mely idő alatt anyagi viszonyait rendezheti, közben azonban nem gyakorolhatván vallását. Volt az országgyűlésnek egy szociniánus tagja is, Wiszowaty Tóbiás, aki fel merte emelni szavát e törvény ellen s élni kívánt a „liberum veto” jogával.¹ A nagy többség azonban annyira elhatározta már a szociniánusok száműzetését, hogy nem vette figyelembe a vétózást.

A törvényt tehát meghozták s az villámcsapásként hatott áldozataira. A következő országgyűlés azonban még tovább ment s a három évet kettőre szállította le, meghatározva végső időpontul 1660 július 10-ikét, ugyanakkor azonban figyelmeztette az érdekelteket, hogy azokra, akik közben visszatérnek a katolikus egyházba, a törvényt nem fogják alkalmazni. Nehányan a leggazdagabb nemesek közül a református egyházba léptek át, mint a két rossz közül a kisebbikbe, ezt is megtiltotta azonban hamarosan egy újabb törvény. Az egyszerű nép közül viszont sokan nem voltak abban a helyzetben, hogy elhagyhassák az országot s ezek tényleg visszatértek a katolikus egyházba, ez lévén számukra az egyetlen menedék a halál elől, bár ezek közül is többen visszatértek előbbi hitükre később, minthogy néhány szerencsétlenséget, mely az áttérteket érte, arra magyaráztak, hogy hitük elhagyása miatt történt. Viszont a katolikusok is joggal kérkedhettek Isten jutalmával, mert a király kijelentette, hogy a törvény meghozása után szerencsésebb volt a harcban, mint azelőtt, a pápa pedig kitüntette őt az „orthodox király” irigyelt címével.²

A szociniánusok egy ideig nem tudták elhinni, hogy e szörnyű sors rajtuk tényleg be fog teljesedni s megpróbáltak minden útat, hogy azon változtassanak. Kérést adtak be a királyhoz, megpróbálván kimutatni, hogy alapjában véve ők is azon a fundamentumon állanak, mint a katolikusok, t. i. az apostoli hitvalláson, de hiába fáradtak. Nehány szociniánus nemes, akik a svéd király védőszárnyai alá helyezték volt magukat

¹ A „liberum veto” néhány évvel ezelőtt lépett használatba, mint igen tisztelt és méltányolt eszköz a tagok szabadság-jogai ellen intézett törvényes támadások megakadályozására. Ha egyetlen egy (országgyűlési) tag élt e „vétó” joggal, ezzel megakadályozhatta a tervezett határozat meghozását, sőt az egész országgyűlést is feloszlathatta azzal. Elég gyakran éltek, sőt vissza is éltek e joggal a tagok, üdvös eredmények mellett igen károsakat is érve el vele.

² 1664-ben a király lemondott trónjáról s egyik franciaországi kolostorban apátúr lett.

Krakkóban, megpróbálták az Olivában kötött békének azon szakaszát, mely a svédek mellé állt lengyeleket kegyelemről biztosította, magukra is alkalmaztatni, a lutheránus papság azonban megakadályozta ezt. A brandenburgi választó, aki segített Lengyelországnak a svédek legyőzésében, közbelépett érdekükben, de minden eredmény nélkül. Végő próbálkozás-ként, néhány hónappal a határidő előtt a szociniánusok barátságos beszélgetésre kérték fel a katolikusokat, a közöttük fennálló vallási ellentétek esetleges eloszlatására. Krakkó püspöke beleegyezését is adta a megbeszéléshez s Varsó kormányzója megnyitotta palotáját Roznow-ban a felek előtt. Végül is csak kevés sociniánus mert megjelenni az oroszán barlangjában, ott volt azonban főképviselőjük Wiszowaty András, Socinus unokája. A jezsuiták viszont és több más szerzetes-rend, legjobb vitatkozóikat küldték el. A vita öt teljes napon át tartott. Wiszowaty kimagaslóan a legjobb vitatkozónak bizonyult s mély benyomást tett igen sok jelenlevő katolikusra is. Egyik legfőbb ellenfele azt a kijelentést tette a kormányzó előtt, hogy, ha a pokol minden ördöge összegyűlt volna is, azok sem védhetnék volna vallásukat jobban, mint ez az egy ember. Az eredmény az lett, hogy a katolikusok enyhítettek valamit az üldözések szigorúságán, a szociniánusok között pedig az ingadozók is újra erősekké váltak hitükben. Mindent megígértek pedig a szociniánusoknak, ha katolikusokká lesznek, Wiszowaty-nak például életfogytiglani nyugdíjat és szép birtokot ígért a kormányzó, de ő megmaradt hite mellett.

A törvény meghozatala óta, a szociniánusokat mindenütt a törvényen-kivülálló gonosztevőkként kezelték s alig találtak valahol is orvoslást sérelmeikre. Azok voltak a legszerencsésebbek, akik mindjárt az elején eladták birtokaikat. Akik sokáig vártak, mikor már biztos volt, hogy el kell hagyniok az országot, csak nagy veszteséggel tudtak túladni jószágaikon, némelyek alig kapták meg a tényleges érték tíz százalékát, sőt olyanok is voltak, akik csak ígéretért voltak kénytelenek átruházni birtokukat az új tulajdonosra, vagy barátaitat kérték meg, hogy majd, ha jobb idők járnak, eladják helyettük azokat. Közben a hívek mindent megtettek mégis, hogy vallásukat a végső megsemmisüléstől megóvják. 1659-ben tartott zsinatukon körvonalazták az idegen földön tartandó istentiszteletek mikéntjeit, gondoskodtak egy, az egyházi kormányzatról írt, könyv kinyomtatásáról s hogy még az emléke is ki ne

Krakkóban, megpróbálták az Olivában kötött békének azon szakaszát, mely a svédek mellé állt lengyeleket kegyelemről biztosította, magukra is alkalmaztatni, a lutheránus papság azonban megakadályozta ezt. A brandenburgi választó, aki segített Lengyelországnak a svédek legyőzésében, közbelépett érdekükben, de minden eredmény nélkül. Végő próbálkozás-ként, néhány hónappal a határidő előtt a szociniánusok barátságos beszélgetésre kérték fel a katolikusokat, a közöttük fennálló vallási ellentétek esetleges eloszlatására. Krakkó püspöke beleegyezését is adta a megbeszéléshez s Varsó kormányzója megnyitotta palotáját Roznow-ban a felek előtt. Végül is csak kevés sociniánus mert megjelenni az oroszán barlangjában, ott volt azonban főképviselőjük Wiszowaty András, Socinus unokája. A jezsuiták viszont és több más szerzetes-rend, legjobb vitatkozóikat küldték el. A vita öt teljes napon át tartott. Wiszowaty kimagaslóan a legjobb vitatkozónak bizonyult s mély benyomást tett igen sok jelenlevő katolikusra is. Egyik legfőbb ellenfele azt a kijelentést tette a kormányzó előtt, hogy, ha a pokol minden ördöge összegyűlt volna is, azok sem védhetnék volna vallásukat jobban, mint ez az egy ember. Az eredmény az lett, hogy a katolikusok enyhítettek valamit az üldözések szigorúságán, a szociniánusok között pedig az ingadozók is újra erősekké váltak hitükben. Mindent megígértek pedig a szociniánusoknak, ha katolikusokká lesznek, Wiszowaty-nak például életfogytiglani nyugdíjat és szép birtokot ígért a kormányzó, de ő megmaradt hite mellett.

A törvény meghozatala óta, a szociniánusokat mindenütt a törvényen-kivülálló gonosztevőkként kezelték s alig találtak valahol is orvoslást sérelmeikre. Azok voltak a legszerencsésebbek, akik mindjárt az elején eladták birtokaikat. Akik sokáig vártak, mikor már biztos volt, hogy el kell hagyniok az országot, csak nagy veszteséggel tudtak túladni jószágaikon, némelyek alig kapták meg a tényleges érték tíz százalékát, sőt olyanok is voltak, akik csak ígéretért voltak kénytelenek átruházni birtokukat az új tulajdonosra, vagy barátaikat kérték meg, hogy majd, ha jobb idők járnak, eladják helyettük azokat. Közben a hívek mindent megtettek mégis, hogy vallásukat a végső megsemmisüléstől megóvják. 1659-ben tartott zsinatukon körvonalazták az idegen földön tartandó istentiszteletek mikéntjeit, gondoskodtak egy, az egyházi kormányzatról írt, könyv kinyomtatásáról s hogy még az emléke is ki ne

ne vesszen múltjuknak az idegen égbolt alatt talán lengyelül is elfelejtő utódok előtt, megbízták egyik hitsorsosukat történetük megírásával.

Végül is eljött a szörnyű nap, melyen, akik még tehették, utra keltek, csak legértékesebb ingóságaikat vihetvén magukkal. Igen sokan voltak olyanok is, akiknek anyagi helyzetük nem engedte meg a szerencse kipróbálását idegenben. Általában ezerre teszik azoknak a családoknak a számát, akik a legnagyobb nyomorban maradtak vissza, különösen a krakkói palatinátusban. Ezek járatlan erdőségekben rejtőztek el, vagy barátaiknál kerestek menedéket, ha azok vállalni merték a kockázatot. Csak törpe kisebbségük tudott kivándorolni. A visszamaradókat csábító ajánlatok hívogatták a katolikus egyházba. Birtokot, tisztségeket, hivatalokat ígértek nekik. Viszont mindazoktól, akik segítségükre mertek lenni, elkobozták birtokaikat, jogorvoslat reménye nélkül. Minthogy pedig 1661-ben is még sokan rejtőzködtek az országban, külön nyomozó közegeket küldtek felkutatásukra s rendeletileg utasították őket a feltalált szociniánusok börtönbe juttatására. Az ilyen felkutatottak neveit a kitiltottak listájára helyezték Varsóban s minden meghallgatás nélkül, lettek légyen asszonyok, leányok, aggastyánok, vagy betegek, kitették az országból. Még a katolikus férjek szociniánus feleségeit is üldözték s a férjet megbüntették, mert „áriánus” feleséget tartott.

Egyik lelkészük, Morsztyn, élete veszélyeztetésével Lengyelországban maradt s fiával együtt gondozta a szétszórt szociniánusokat. Még 1668-ban is lelkészkedett. Wiszowaty is visszatért az első télen, hogy vigasztalja a szegényeket, az özvegyeket és az árvákat, akik nem tudtak elútazni az országból, de akik visszatértének hírére tömegesen keresték fel. Látogatását a második télen is megismételte. Nagy titokban még zsinatot is tartottak Lengyelországban 1662-ben, melyen két lelkészt biztak meg az országban szétszéledt testvérek további gondozásával.

Európa liberálisabban gondolkozó protestánsait mély borzalommal és együttérzéssel töltötte el a szociniánusok száműzetéséről és szenvedéseiről érkezett hír, hiszen könyveiket már egy nemzedék óta széltében olvasták és értékelték s vezetőik hírneve Hollandiában és Angliában is elismerésre talált. Segítésükre szép összegeket gyűjtöttek össze: egy Naeranus nevű remonstráns lelkész Hollandiában, egy Firmin nevű anglikán egy-

háztag, kiről később még hallani fogunk, s a Holstein-ban lakó szociniánusok. Ezeket az összegeket azután kiosztották titokban a Lengyelországban, vagy száműzetésben sinylődő testvérek között, ahol csak hallottak róluk. Lengyelországban öt éven át osztottak ki ilyen segélyeket, tovább azonban nem hallunk ott szociniánusokról.

Láttuk, hogy a szociniánusok száműzetése a katolikusok és az orthodox protestánsok együttműködése folytán sikerült. Ez utóbbiak nem vették észre, hogy saját sírjuk megásásának eszközeiül használták fel őket. Nemsokára azonban riadtan eszméltek rá tettük végzetességére. Amint a szociniánusokat eltették láb alól, a katolikusok újult erővel láttak hozzá az összes protestánsok üldözéséhez. A „Cseh testvérek”-et, a szociniánusok után a második leggyengébb felekezetet, már a következő évben kiűzték az országból s 1668-ra az egész lengyel protestántizmus teljesen megtörtnek tekinthető. 1716-ban a régiebb templomok kivételével mindenütt tilos volt protestáns istentiszteletet tartani, 1733-ban és 1736-ban pedig a protestánsokat minden fontosabb joguktól megfosztották. Mikor, 1767-ben hosszas küzdelem után, a disszidensek jogait visszaadták, már túlkéső volt. A protestántizmus többé soha nem nyerte vissza régi erejét s csak tengődött Lengyelországban, nem is beszélve a szociniánizmusról, mely ott végkép kipusztult.¹

XIX. FEJEZET.

A szociniánusok a száműzetésben.

1660–1803.

A vallásüldözések története alig mutathat fel tragikusabb fejezeteket, mint a lengyel szociniánusoké. A „pilgrim

¹ A lengyelországi protestánsok sorsa azonban a XVII. században mégis sokkal jobb volt, mint Európa többi más országában, bár a szociniánusok helyzete s az üldözések előtti türelmes állapotokkal való összehasonlítás miatt ez igen szörnyűnek látszik. A helyzet ugyanis úgy alakult, hogy míg Európa többi országa lassanként egyre türelmesebb politikát kezdett folytatni, addig Lengyelországban a szabadelvű korszak mindinkább türelmetlen kormányzatoknak adott helyet. Viszont a protestáns kritikuskoknak a katolikusok joggal emlegethették pl. Servet esetét s Kálvin és Béza állásfoglalását, kik helyeselték az eretnekek halállal való büntetését. A történetírók azonban ma már elég összhangzóan állítják, hogy Lengyelország pusztulásának egyik fő oka volt a vallások közötti viszálykodás és a jezsuiták türelmetlen politikája.

atyák"¹ sorsa összehasonlíthatatlanul könnyebbnek mondható az övékéénél. Amint láttuk, igen sok szociniánus kénytelen volt otthon maradni, bár később ezek közül is kétségtelenül többen követték valahogyan hittestvéreiket. A többi azonban vagy beolvadt a többi felekezetbe, vagy kihalt egy nemzedék múlva. Akik viszont száműzetésbe mentek, szétszéledtek a szélrózsa minden irányában. Hat csoport útját azonban, amelyek Transylvániába, Sziléziába, a Rajnai Palatinátusba, Holsteinba, Brandenburgba és Poroszországba mentek, ismerjük, nem is említve Hollandiát, hová a fentiek közül is többen megérkeztek később, hogy ott elvegyüljenek a holland egyházakban, hol vendégszerető fogadtatásra találtak.

A legtöbb kivándorló Transylvániában talált új otthonra, hol, amint a következő részben látni fogjuk, hittestvéreiknek régtől fogva jól megszervezett egyházközségeik voltak, melyekkel ők, közel egy század óta, ha nem is bensőséges, de mindenesetre barátságos érintkezést tartottak fenn. Kérésüket azonban, bebocsáttatásuk iránt, valamilyen okból kifolyólag az akkor uralkodó fejedelem először nem teljesítette. Ezért hát két csoportba szakadva egy ideig Magyarország két nemes uránál telepedtek le. Az egyik csoport a Szepes(Zips)-megyei Késmárkra ment, hol gróf Thököly István vendégszeretően fogadta s egyik angol lelkésznek, aki szemrehányást tett neki, amiért eretnekeket fogad be, találó és gyors válasszal felelt. Wiszowaty is itt rendezte be főhadiszállását, honnan két télen át visszatért Lengyelországba, hogy vigasztalja az ott visszamaradt hittestvéreket. Nem tudjuk pontosan, hogy mi történt ezzel a csoporttal, kevéssel később azonban látjuk, hogy egyik részük Wiszowatyval Sziléziába megy, a többi meg valószínűleg Transylvániába költözött testvéreihez csatlakozott.

A második csoport Rhédei Ferenc fejedelemnél (*lemondott* fejedelemnél! A fordító.) keresett menedéket Huszton, Máramaros megyében. Több, mint 500 főből álló tépett csoport volt ez, melyet mintegy 300 szekér követett, háztartási felszerelésekkel, már amit meg tudtak ezekből menteni. Alig lépték át a Kárpátokat, mikor rájuk csapott egy prédáló magyar katonákból összeverődött csapat, melyet „az ördög ördögei” néven rettegett a lakosság, s akiket titokban

¹ A „pilgrim atyák” az Észak-Amerikába menekült s ott új hont alapító angol protestánsok voltak. A fordító.

Lengyelországból bíztattak fel tettük elkövetésére. Ezek kifosztották a szociniánusokat, eledelüket, vagyonukat, még ruháikat is elvették tőlük s igen gonoszul bántak velük. A nagyobb rész, ez után az újabb csapás után végleg elkeseredve, visszatért Lengyelországba s felvette a katolikus hitet, vagy pedig Poroszországban keresett menedéket. A többi azonban megkínzottan és félig meztelenül, de minden veszéllyel dacolva, tovább folytatta útját célja felé. A telet Huszton töltve, körülbelül 200 ember (harminc család) a következő évben tovább folytatta útját s végül is megérkezett Kolozsvárra, az unitarizmus fővárosába. Ottani hittestvéreiket ép akkoriban pusztították végig a törökök és a tatárok a háború folyamán s maguk is csaknem teljesen kifosztva maradtak utána. Mikor azonban meghallották lengyelországi hittestvéreik szomorú sorsát, szekereket küldtek eléjük, ellátták őket élelemmel és ruhával s lakhelyeket bocsátottak rendelkezésükre. Ennek ellenére, a szokatlan és szigorú éghajlat, valamint a szenvedések okozta kimerültség folytán, csaknem megérkezésük után azonnal, járvány támadta meg őket, melyet alig harmincan éltek túl.¹ Most új fejedelem lépett a trónra, I. Apafi Mihály, aki olyan védelmet és ellátást ajánlott fel nekik, amilyent a keresztény Európa egyetlen más uralkodója sem ajánlott volna fel, mire ők végleg letelepedtek az országban. Később kétségtelenül többen csatlakoztak hozzájuk Lengyelországból. Állampolgárságot nyertek s istentiszteleikre templomot jelöltek ki nekik. Mindezek ellenére oly szegények és megtörtek voltak, hogy még ötven év múlva is külszági hittestvéreikhez voltak kénytelenek fordulni, hogy templomukat és iskolájukat fenntarthassák s az egészen szegényeket segélyezhessék. Számuk azonban állandóan nőtt, úgy hogy 1707-ben több csoportot küldtek ki maguk közül, hogy azok az ország más részeiben letelepedjenek s egy ideig négy templomuk volt e földön. Körülbelül ugyanabban az időben néhányan közülük vissza óhajtottak térni hazájukba s e célra gyűjtés is indult meg, mikor azonban 1711-ben hazatérve megpillantották felégetett házaiknak csupasz kéményeit s tapasztalták azt az ellenséges fogadtatást, mely válásuk miatt ott rájuk várt, letettek erről a tervről.

A Transylvániába költözött lengyel szociniánusokon végül is beteljesedett az idegen földre költözött minden kis csoport

¹ Lásd a pilgrimek első telét Amerikában.

sorsa. Az eredeti kivándorlók meghaltak, gyermekeik összeházasodtak a transylvániaikkal és szétszóródtak, ilyenformán elfelejtették anyanyelvüket s lassan elvegyültek a honi népesség között. Amíg lehetett, lengyel nyelven tartották istentiszteleteiket s lengyel lelkészeket tartottak. Lassanként azonban mind nehezebben tudtak lengyel papokat szerezni s így gyülekezetük is megingott. Az utolsó lengyel lelkész Kolozsvártt 1792-ben halt meg, gyülekezete azonban már nyolc évvel azelőtt egyesült az ottani magyar unitárius egyházközséggel. A másik három gyülekezet jóval azelőtt szűnt meg. A lengyel száműzöttek lezármazottai nem mutatkoztak hálátlanoknak magyar testvéreikkel szemben. Többen közülök magas állásokba jutottak és meggazdagodtak. Egyikük, Augustinowics, 1837-ben bekövetkezett halálakor 100.000 forintot hagyott az unitárius egyházra, mely összeg sokáig meghaladta az egyház összes többi alapítványát együttvéve.

A száműzöttek egy másik csoportja Lengyelország nyugati határán kelt át s Sziléziába menekült, hol szociniánusok éltek már azelőtt is elszórtan s ezek közül több jól ismert lelkész származott anyaországukba. Nemrégiben pedig Rákóczy 1657-iki betörése előtt is sok szociniánus menekült ebbe az országba. Itt sokan elnyerték a lengyel királyné oltalmát, aki Oppeln és Ratibor nevű hercegségeiben megvédte őket a katolikus papság támadásaitól, minthogy azonban szétszéledtek, nem tudtak egyházközséget alapítani s nyomuk elvész.

Egy igen tekintélyes számú csoportjuk azonban, melyben néhány igen előkelő nemes és lelkész is volt, közvetlenül a határ mellett, Kreuzburgban keresett menedéket, az ottani protestánsok között, akiket azonban magukat is az üldözés veszedelme fenyegette hitük miatt. Nem szándékoztak itt letelepedni, de türelmet reméltek Brieg hercegénél, aki maga is protestáns volt, amíg otthoni ügyeiket elintézhetik, gondoskodhatnak az otthonmaradt testvérekről és új otthon után nézhetnek, ha sorsuk jobbra nem fordul. Ehelyett azonban rendeletet kaptak, hogy három nap alatt költözzenek tovább. Néhányan tovább is mentek s többé nem hallunk róluk. A többi kérte a herceget, hogy néhány nappal tovább maradhasson s ezt el is érték, mert tartózkodásukat három hónapra engedélyezték, azzal a feltétellel, hogy nem fejtenek ki propagandát s nem tartanak nyilvános istentiszteletet. Amíg ez az idő is lejárt, az előítélet velük szemben enyhült s hallgatólagosan tovább is megtűrték

őket, sőt engedték azt is, hogy otthonaikban összegyűlve istentiszteleteket tarthassanak. Nyilvánosan a többi protestánssal közös istentiszteletre jártak. A „Cseh testvérek” mindent megpróbáltak, hogy a herceget rábeszéljék, ne tőrje meg tovább a szociniánusokat, a lutheránus lelkészek és polgárok azonban általában szívesek voltak hozzájuk s bár nem engedték meg, hogy halottaikat a protestáns temetőbe temessék, viszont e célra külön területet adtak nekik. Bár legtöbbször nemes ember volt, csaknem mindnyája elszegényedett közben s iparhoz nem értve, az ország nyelvét nem beszélve, még a mindennapi eledelük megszerzése is szörnyű nehézségekbe ütközött. Ily körülmények között mennyei mannaként hatott a Hollandiából és Angliából küldött segély, s az a levél, melyet huszonheten írtak alá, hogy megköszönjék az adományokat s melyben elmondják száműzetésük és jelen életkörülményeik történetét, egész történelmük egyik legérdekesebb okmánya.

Kreuzburg volt a legalkalmasabb központ, hová a száműzöttek mindenfelől összegyűlhettek. Ezért zsinataikat is itt tartották, melyekre Erdélyből, Poroszországból, Brandenburgból és Hollandiából jöttek képviselők, úgy, hogy egy időre Kreuzburg lett a szociniánizmus olyan főváros-féléje, mint amilyen Rakow volt azelőtt. Miután a legszükségesebbekről gondoskodtak, a száműzöttek első gondolata a Lengyelországban visszamaradt testvérek felé fordult. Nyolc éven át küldtek hozzájuk lelkészeket, hogy titokban haza menve vigasztalják és erősítsék őket hitükben. Gondoskodtak ifjú lelkészeik képzéséről, hitvitázó könyvek megjelenéséről s hitelveik védelmére kommentárok (bibliamagyarázatok) kiadásáról. Küldötteket indítottak útnak, ha nem akadna-e valahol hely, ahol békeségesebben megtelepedhetnének. Ebbeli fáradozásaik végül is sikerrel jártak, úgy, hogy 1669-ben már csak három nemes család és néhány közrendű maradt közülök Kreuzburgban. Legtöbbször poroszországi testvéreikhez csatlakoztak, néhányan pedig szétszéledtek Sziléziában s ezekhez poroszországi testvéreik tíz éven át küldözgettek lelkészt, hogy az prédikáljon és az úrvacsorát kiszolgáltassa nekik. Ez utazó misszionáriusok legutolsója útközben halt meg 1680-ban.

Egy másik, kisebb, csoport a Rajnai Palatinátus-ban telepedett le. Láttuk már egyik előbbi fejezetünkben, hogy a reformáció elején a protestáns Németországban könyörtelenül üldözték az antitrinitáriusokat. Ez időtől kezdve a lutheránus

német fejedelmek a legkisebb könyörületet sem tanusították azokkal szemben, akik a szentháromságot tagadták. Ismételten előfordult, hogy német tanulókat kiűztek az egyetemekről, sőt börtönbe is vetették és száműzték őket, ha ezen a ponton híjjával találtattak. Több fejedelem rendeleteket adott ki a szentháromság tagadói ellen, az a néhány lelkész pedig, aki Servet, vagy Socinus követőjévé mert lenni, börtönbüntetést, vagy száműzetést szenvedett s legtöbbször a lengyel szociniánusok, vagy a transylvániai unitáriusok között keresett menedéket. Már 1570-ben akadt egy ilyen csoport magában a Palatinátusban, kiknek egyikét, Neuser Ádámot, tiz évi börtönbüntetéssel, másikat, Sylvanus Jánost, pedig halállal büntette meg, míg másokat száműzött a buzgó III. „Kegyes” Frigyes választófejedelem.

Ükunokája azonban, Lajos Károly választófejedelem, türelmesebb volt. A morva anabaptisták már templomot építettek védelme alatt s néhány szociniánus, lelkészét magával hozva, szíves fogadtatásra talált nála. Egy nagy befolyású lengyel szociniánus lovag még inkább segítette őt hittestvérei számára kegyessé tenni, s minthogy a választófejedelem mindent elkövetett, hogy Mannheim hosszú háborúk alatt lerombolt városának újjáépítésére új lakókat szerezzen, a szociniánusoknak megengedte, hogy ott letelepedjenek.

Az 1663-iki kreuzburgi zsinat kiküldötte két leginkább ismert lelkészét, Wiszowaty és Stegmannt, hogy előkészítsék az utat, s őket nemsokára több száműzött követte. Három évig a választó védelme alatt boldogan éltek. Nemcsak rendes istentiszteleteket tartottak otthonaikban s gondoskodtak a Rajna mellett lejjebb, Wiedben lakó száműzött-testvéreikről, hanem hitüknek mások között való terjesztését is buzgón művelték személyes beszélgetés és könyvek kölcsönzése révén. Maga a választófejedelem is igen érdeklődött nézeteik iránt s vallásos kérdésekről sokszor elbeszélgetett Wiszowatyval, mikor azonban alattvalói hajlandóságot kezdtek mutatni ez eretnekség iránt, a lutheránus papság felfigyelt s a szociniánusokat Heidelbergbe törvény elé idéztette, hol azután megtiltották nekik, hogy a jövőben bárkivel is vallásról beszéljenek, vagy könyveket kölcsönözzenek. Ez a tilalom egyszerre megfosztotta őket azon okok felétől, melyekér télni érdemesnek tartották. Ráadásul Lotharingiával az ország háborúba keveredett s járvány (petis) tizedelte meg a lakósságot. Mindezen okok folytán elhatá-

rozták, hogy tovább vándorolnak. Nehányan talán visszatértek Sziléziába, vagy átmentek Poroszországba, legtöbbjük azonban Wiszowatyval Hollandiába ment, hol Wysowaty egyetemi tanulmányokat folytatott ifjú korában s sok jóbarátra tett szert s ahol hittestvéreik közül is már sokan letelepedtek. Itt fogunk nemsokára találkozni velük.

A száműzöttek negyedik csoportja rövid ideig Holstein hercegségében nyert menedéket. Lubieniecki Stanislaw, híres szociniánus udvaronc és tudós, Európa legtöbb udvarával bensőséges összeköttetést tartott fenn.¹ Követte volt a svéd királyt, mikor az elhagyta Krakkót, s mikor látta, hogy nem lehet már reménye, hogy hazájába visszatérhessen, Koppenhágába ment, hogy ott III. Frigyes dán királyt rábírja a szociniánusoknak országában való letelepedése megengedésére. Itt a király jóindulatát annyira megnyerte, hogy ezzel felköltötte az udvarnál tartózkodó lutheránus teológusok félelmét is, hiszen a vallásról folytatott beszélgetéseik során a király olyan meggyőződést mutatott, mely az „áriánus“-ságtól nem állott messzire. Első sorban hát engedélyt szerzett a királytól, hogy a szociniánusok Altona-ban letelepedhessenek. Később azonban, a Lengyelországban 1662-ben titokban tartott zsinat felhívására, Friedrichstadt-ban keresett számukra letelepülési helyet, hol holland remonstráns és mennonita menekültek, és angol kvékerek (Quakers) is már befogadtattak és türelmességre találtak. Engedélyt szerzett a helyi hatóságoktól a száműzöttek részére, hogy azok ott letelepedhessenek, polgári és vallásszabadságot élvezzenek és otthonaikban istentiszteleteket tartassanak. Akkor azután üzent a Lengyelország határain élő hittestvérek után s maga is nagy költségekbe verte magát, hogy segítse őket még ugyanabban az évben (1662) új otthonukba átköltözni. Ezek el is jöttek, gyülekezeteket alapítottak, saját lelkészt tartottak s megpróbálták — bár sikertelenül — egyesülni a mennonitákkal és remonstránsokkal, akik maguk is vallási üldözés számkivetettjei voltak.

Sajnos, Albert Keresztélytől is, Holstein uralkodó hercegtől, nem szerezték meg a letelepülési engedélyt s ezért az könnyen rábeszélte magát a lutheránus szuperintendenstől, hogy

¹ Ő volt az, aki Mannheimban Lajos Károly választófejedelem kegyét a szociniánusok számára megnyerte. Különben rokona volt a következő lengyel királynak, III. Jánosnak is.

a szociniánusokat űzesse ki országából. Ezek hát tovább mentek, Hollandiába, hol hittestvéreik minden irányból jöve gyülekezni kezdtek. Lubieniecki Hamburgba tette át tartózkodási helyét, hol fontos diplomáciai állásokat töltött be s alkalomadtán arra is módot talált, hogy magas állású személyekkel valóságos kérdésekről beszélgesse. Több évi ott-időzése után azonban a papság keresztül vitte a városnál, hogy száműzzék, azon az alapon, hogy egy lutheránus lelkész-növendék hitét megrontotta. Mielőtt azonban az ítélet jogerőre emelkedett volna, Lubieniecki mérgezésben meghalt, gyanus körülmények között. A papság még ekkor is mindent elkövetett, hogy megakadályozza holttestének Altona templomában való eltemetését, mikor pedig ez a törekvésük megghiúsult, megakadályozták, hogy a szokásos temetési tisztességben részesüljön.

A száműzöttek ötödik csoportja Frigyes Vilmos, a „Nagy választófejedelem“, uralma alatti Brandenburgban telepedett le s több helyen, az Oder melletti Frankfurttól nem messze, egyházközségeket alapított. Utolsó rendes lelkészük Crellius Sámuel volt, a szociniánus tudósokat és lelkészeket adó családok egyik leghíresebbjének tagja. Ám a környezet hatása rajtuk is diadalmaskodott. Egy-két nemzedék múlva utódaik már csak németül beszéltek. Számuk egyre fogyott. 1718-ban már csak valami huszonöt felnőtt tartozott a gyülekezethez s 1725-ben Crellius visszaadta megbízatását. Ezután időről-időre meglátogatta ugyan őket egy-egy lelkész Poroszországból s prédikált és kiszolgáltatta nekik az úrvacsorát, de 1758 körül már nyomuk sem található. Hogy mily komolyan vették ezek a száműzött szociniánusok vallásukat, mutatja az a levél, melyet a Widawski testvérek, a porosz hadsereg tisztjei, írtak 1717-ben Crelliushoz, megkérdezve tőle, hogy távol élve hitük templomaitól, vehetnek-e úrvacsorát a református templomban.

Crellius Brandenburgból Angliába ment, hol sok szabad-elvűen gondolkozó anglikán lelkésszel kötött ismeretséget, onnan pedig Hollandiába s itt is halt meg 1747-ben. Két fia maradt, István és József, kikről följegyezték, hogy Berlinben egy gimnáziumban azt mondták nekik, hogy csak abban az esetben tanulhatnak ott tovább, ha áttérnek a református vallásra mert egyébként az iskola rossz hírbe kerül, ők azonban nem voltak hajlandók ezt megtenni. Később kivándoroltak Amerikába s Georgia első letelepülői közé tartoztak. Az előbbi ott béke-bíró, az utóbbi ültetvényes lett. Ők voltak egyedül a szociniánusok közül, akikről tudjuk, hogy Amerikába jöttek.

Végül az utolsó ország, melyről tudjuk, hogy ott a menekülő szociniánusok letelepültek, Poroszország (a mai Kelet-Poroszország). Itt leginkább a lutheránus vallás terjedt el, bár a választó-fejedelem maga református volt, de türelmességre hajló. Mikor 1640-ben trónra lépett, tartománya kormányzójának rokonát Radziwill Boguslav herceget tette meg, ki a svédekkel folytatott háború alatt segítségére volt, hogy Poroszországot Lengyelországtól függetlenné tegye. Őseinek egyike hatalmas védelmében részesítette volt a korai antitrinitáriusokat Litvániában, hol ő maga is szoros összeköttetést tartott fenn a szociniánusokkal, testvére, Janus, pedig védte is őket az 1638-iki varsói országgyűlésen a Rakow elpusztítása miatt megindult vitában. A kormányzó tehát védelmében részesítette a szociniánusokat, ameddig csak hatalma terjedt, úgy, hogy azok 1660-ban elég nagy tömegben jöhettek Poroszországba, főként Litvániából, mely ép a határon túl terült el. Egyiküket titkárává is tette, másokat pedig königsbergi udvarában befolyásos állásokba segített, s a választófejedelem maga is többet közülök tanácsosai közé fogadott. Ilyen hatalmas barátok védelme alatt több száműzött keresett menhelyet Masuria különböző részeiben, remélve, hogy ott, a kormányzó védelme alatt, békében élhetnek. Többen nagy birtokokat is szereztek, hogy azokon falvakba letelepedve, a régi lengyel szokás szerint, hittestvéreik egyházközségeket alapíthassanak. Éveken át érkeztek is azután ide menekültek Lengyelországból, avagy más települőhelyekről.

Mihelyt azonban a száműzöttek megérkeztek, a lutheránus papság terveket kezdett szőni ezeknek az „áriánusok”-nak a kiűzetésére. Sikerült is rendeleteket kieszközölniök ellenök, s egyúttal a nyilvános istentisztelet tartását is eltiltották nekik. Időközben azonban, úgy látszik, a szociniánusok biztatást kaphattak az udvartól, hogy bár rendeletet fognak hozni ellenök — a lutheránus papság megnyugtatóására —, a kormányzó nem fogja azokat végrehajtani, mert 1662-ben Konsinowo-ban (Andreaswalde) s később Rudawki-ban (Rutow) egyházközségeket szerveztek. Képviselőiket elküldötték a Kolozsvártt és Kreuzburgban tartott zsinatokra, maguk is zsinatokattartottak, szegényeik részére Hollandiából és Angliából segélyeket szereztek s Kolozsvárra menekült hittestvéreiknek maguk is küldtek segélyt. A száműzetéstől való félelmük azonban, mint valami Damokles-kard, lebegett fejük fölött, mert sohasem lehetett tudni, mikor sikerül a lutheránu-

soknak a választófejedelmet javaslataik elfogadására bírni. Ettől való félelemben írt azután Przyrkowski, a kormányzó titkára, 1666-ban egy védíratot az igazságtalanul üldözöttek mellett, (*Apologia afflictæ Innocentiæ*), melyet a választóhoz intézett s melyben hitelveiknek szokásos elferdítését igazította helyre, rámutatott, hogy milyen békések és ártamatlanok az üldözöttek s felhozta, hogy Transylvániában, Sziléziában, a Palatinátusban és Hollandiában milyen türelmességet tanúsítanak velük szemben. A rendeleteket nem vonták vissza, de a választó hallgatólagosan elnézte további ott-tartózkodásukat. Nem sokkal ezután még Königsbergben is egyházközséget alapítottak, külön lelkésszel, s a választóhoz hitvallást nyújtottak be, mely végig gondosan a Biblián alapult, hogy az ellenük táplált előítéletet enyhítsék vele.

Barátjuk, a kormányzó, azonban 1669-ben meghalt és a lutheránusok most újra rendeletet eszközöltek ki a választófejedelemtől, hogy tovább nem tűri meg a szociniánusokat országában. Ők azonban ismét kegyelméhez, igazság-érzetéhez és megértéséhez felebbeztek, mire ő, bár az orthodoxok sürgették a rendelet végrehajtását, tanácsosaihoz utalta az ügyet, intve őket, hogy legyenek megértéssel. A közvetlen veszély tudatában azonban a szociniánusok magához a lengyel királyhoz fordultak védelemért, aki azután sietve levelet is írt a választóhoz, az új kormányzóhoz és az állam minisztereihez, hivatkozva a száműzöttek dicső múltú őseire s türelmet kérve ezen, most már csak volt, alattvalói számára.

Közbelépése eredménnyel járt. A választó ezidőtől kezdve sietett védelmébe venni a szociniánusokat. Igaz, hogy ezek is mindent megtettek, hogy a lutheránusokat meg ne haragítsák hitük terjesztésével, vagy nyilvános istentiszteletek tartásával, vallásos kérdésekről való vitatkozással, vagy könyveik kölcsönadásával, viszont azonban ezeken a határokon belül több mint száz éven át nyugodt egyházi életet élhettek. Zsinataikat rendszeren megtartották, külföldön élő, száműzött társaikkal érintkezésben voltak, ifjú lelkészeiket Hollandiába küldték tanulni s fenntartották erkölcsi és hitéletük hagyományos színvonalát. Egyszer-másszor figyelmeztetni kellett ugyan őket, hogy ne folytassanak propagandát, komolyabban azonban senki sem bántotta őket.

1721-ben Konsinowoban templomot és iskolát építettek s egy ideig kissé merészebben kezdtek viselkedni. Befolyásuk olyan mértékben kezdett terjedni, hogy a lutheránus papság

megijedt s 1730-ban ismét betiltotta nyilvános istentiszteletüket. Bármennyire késleltették is hát, a más vallású többség közé ékelt vallásos kisebbség sorsa rajtuk is betelt végül. Számuk állandóan csökkent. Sokan meghaltak az idő múlása folytán. Némelyek Hollandiába, vagy Angliába, mások Transylvaniába, vagy Lengyelországba távoztak. Akik lutheránus, vagy református nőket vettek feleségül, gyermekeiket már azok hitében neveltették. Istentiszteleteiket lengyel nyelven tartották, gyermekeik kedvéért azonban, a lengyel mellett, német kátékat is kellett használniok. Közhivatalt, tisztségeket, kiváltságokat nem kaptak, ingatlant nevükre való bekebelezésére, vagy hasznos befektetések eszközzésére engedélyt nem kaptak. 1750 körül megszakadt Transylvania-i testvéreikkel való összeköttetésük s két kis templomuk kisebbikét, a lelkész halálakor, 1752-ben bezárták, mert a gyülekezet kipusztult. Mikor a Konsinowoi gyülekezet néhány évvel később új templomot akart építeni, a telek feletti alkudozások perlekedéssé fajultak és sok ideig elhúzódtak. Végre 1776-ban Nagy Frigyes királytól engedélyt nyertek az építésre, sőt teljes vallásszabadságot is biztosított a király számukra, közben azonban úgy megfogyatkozott a számuk és olyan szegényekké lettek, hogy tizenhét éven át gyűjtögették az anyagot s kétséges, hogy vajjon az új templomot valaha is fel tudták volna építeni. 1767-ben, ugyanis, a vallásszabadságot, legalább is papíron, Lengyelországban visszaállították s nagyon valószínű, hogy több szociniánus felhasználta ezt az alkalmat a hazatérésre. Utolsó lelkészük, Schlichting, 1803 körül halt meg s még élő egyháztagok 1811-ben eladták és felosztották az egyházi vagyont. Így tűnt el a történelem utolsó szociniánus temploma a föld színéről.

Egyes szociniánusok még éltek továbbra is Poroszországban s hitükhöz hűek maradván is némelyek felelős állásokba jutottak. Utolsó emlékezetes kijelentése egyiküknek az a modern csengésű megállapítás: „az igaz vallás nem formában vagy nevében él, hanem az életmód őszinteségében.” Két öreg szociniánus, Schlichting és Morsztyn, még szerepelnek Poroszország 1838-as vallás statisztikájában s utolsó maradékuk 1852-ben halt meg. Ez időpont előtt azonban jóval, az a szabad hitelfogás, melyért a lengyel szociniánusok két évszázadon át túrták az üldöztetést otthon és külföldön, — teljesebb szabadságot és nagyobb hódítást ért el, szerencsésebb körülmények közt, Angliában és Amerikában, mintsem ők ezt valaha is álmodni merték.

Később majd látni fogjuk ezt is. Közben azonban vissza kell térnünk egy országba, melyben meglehetősen vallási türelmesség volt s mely hídként szolgált a szociniánizmus Lengyelországból Angliába való átterjedése számára. Követnünk kell a szociniánizmus kevésbé ismert történetét Hollandiában.

XX. FEJEZET.

A szociniánizmus Hollandiában.

1598—1750.

Míg az előbbi fejezetben láttuk, hogy a szociniánus száműzöttek két csoportja mily hősiesen tartotta meg egyházközségeit több, mint egy századon át, — azt is észre kellett vennünk, hogy az összes szociniánus csoportok előbb-utóbb mind Hollandia felé vették útjukat. Itt a szociniánus szellem és tanítás befolyása még sokáig érezhető, azután is, hogy az utolsó szociniánus templom megszűnt istentiszteletet tartani. Száműzöttjeik részére az út Hollandiában régóta készült. Találkozunk az országban antitrinitárius anabaptistával már a reformáció első időszakában is s kovászuk tovább érett a lelkekben, azután is, hogy őket elhallgattatták. Egyes antitrinitáriust mindegyre látnunk felbukkanni Hollandiában a XVI. század folyamán s úgy látszik, mindeniknek megvoltak szűk körben a követői is, bár csak egyről mutatható ki, hogy a lengyelországi mozgalommal összeköttetésben állott. Mindeniküket üldözték többé-kevésbé. Orániai (Hallgatag) Vilmos azonban a vallásszabadságot a Spanyolországgal 1578-ban kötött béke egyik feltételévé tette s bár ezt nem mindig tartották be s az üldözések alkalmilag a XVIII. század közepéig folytak, a teljes vallásszabadság mintegy nemzeti eszménnyé lett Vilmos óta. A kivételek ellenére s bár a nyilvános istentiszteletet csak a reformátusok számára engedték meg, mégis Hollandia volt 1660-ban az egyetlen ország a protestáns Európában, mely vallásos türelmességet hirdetett a területén élő minden polgára számára.

Hollandiában Ostorod és Wojdowski, két lengyelországi lelkész hirdették először hitüket, kik Leiden egyetemének látogatása alkalmával 1598-ban megpróbálták követőket szerezni a tanulók között, beszélgetés, valamint magukkal hozott köny-

veik kölcsönadása révén. Meg is nyertek egy mélyen gondolkozó német diákot, Soner Ernőt, aki mint már láttuk, később Altdorfban tanítva, oly sokat tett ügyükért. Ismeretségbe kerültek a fiatal Arminius-szal is, aki később mozgalmat indított a kálvinizmus ellen s előkészítette az utat a methodizmus számára, s bár nem tették antitrinitáriusá, nehéz lenne feltételezni, hogy nem ültették el lelkében a szabadelvűség csiráját s nem fogadtatták el vele a szociniánizmus legalább egynémelyik alapelvét. Hiszen egy nemzedékkel később állandóan avval vádolták Arminius-t, hogy maga is szociniánus volt, követői pedig a remonstráns egyház nagy együttérzést tanúsítottak a hozzájuk érkező szociánusok iránt. A fenti két lelkészt a hatóságok megérkezésük pillanatától kezdve figyelemmel kísérték, majd könyveiket lefoglalták s a leideni teológusok elé terjesztették, akik kijelentették, hogy ezek tanítása kevésbé jobb a mohadánizmusnál. Tárgyalást tartottak, melyen sok húza-vona után a könyveket elégetésre, tulajdonosaikat pedig tíz napon belül való kiűzetésre ítélték. Ezután több év eltelt, mielőtt a szociniánizmus Hollandiában bármilyen megmozdulást is kezdeményezett volna.

Tizenkét évvel később a református egyház egyik szabadelvű szárnya ellenezni kezdte Kálvin túlzóan orthodox dogmáit, mikor pedig vezetőjük, Arminius meghalt, Vorst Konrádot választották meg utódául a leideni egyetem tanári katedrájára. Nemsokára azonban azzal kezdték vádolni, hogy szociniánus. Bár ő tagadta a vádat, I. Jakab király Angliában hitelt adott ennek s 1611-ben egyik könyvét nyilvánosan elégettette s maga írt rá cáfolatot, végül pedig átírt a holland kormányhoz, tiltakozva az ellen, hogy ilyen eretneket megtűr,¹ Vorst ellen több éven át tartott az izgatás, míg végül 1619-ben elmozdították katedrájáról, mint eretneket, s száműzték az országból. Három évvel később Holsteinban halt meg száműzetésben és halálra üldözötten.

Ezek az üldözések azonban nem bizonyultak elégségeseknek a szociniánizmus távoltartására. Lengyel tanulók továbbra is látogatták a holland egyetemeket, különösen miután Altdorfot elzárták előlük, s természetesen egy alkalmat sem mulasztottak el, hogy eszméiket terjesszék. Az orthodoxok igen fel

¹ Ép ebben az időben, 1609 és 1620 között, tartózkodtak a pilgrimek is Leidenben.

voltak bátorodva, mert mindezeket Isten ellen való káromlásoknak tekintették. Zsinataik állandóan hangoztatták, hogy ez az eretnekség aláássa a kereszténységet és a halhatatlanság reményét s hogy azt ki kellene írtani, mert különben Hollandia igen rossz névre tesz majd szert a keresztény világ előtt. Végül is 1628-ban rávették a rendeket, hogy ediktumokat adjanak ki a szociniánizmus ellen, minthogy azonban a nagyobb városok előljárói nagy hajlandóságot mutattak a türelmesség iránt, ezeknek nem sok eredményük lett.

A remonstránsok ekkorra már elszakadtak a református egyháztól s egy nemzedék múlva több tanáruk és lelkészük ismert $\frac{1}{2}$ volt többé-kevésbé szociniánus gondolkozás módjáról. Ugyanakkor minden ellenkezés nélkül fogadtak be a holland egyházakba olyan személyeket, akik nyíltan tagadták a szentháromságot. Ép ezért a lengyel szociniánusok legkiválóbb követeket többször is elküldték hozzájuk, hogy valamilyen együttműködésre kössenek velük megállapodást. Mikor a remonstránsokat egy időre a reformátusok száműzetették az országból, a szociniánusok segítséget és menedékhelyet kínáltak fel nekik. Mikor pedig száműzetésük során Friedrichstadban rövid ideig egy városban éltek az ott lakó s ugyancsak száműzött remonstránsokkal, ismét megpróbálták egyesülni velük. Minthogy azonban túlsok pontban tértek el egymástól hitelveik, a remonstránsok, bár egyes szociniánusokat szívesen láttak templomaikban, nem akartak velük egyesülni. Aminthogy tényleg nem is voltak szociniánusok, néhány megegyező pont kivételével.

Mikor a szociniánusokat 1638-ban kiűzték Rakowból, sokan Hollandiában kerestek menedéket. Erre újult erővel tört ki az ellenérzés velük szemben s újra megpróbálták elnyomni vallásukat. A református zsinatok majd minden évben határozatokat hoztak ez irányban s megpróbálták rávenni a rendeket, hogy fojtsa el mozgalmukat. A rendek hoztak is kiáltványokat ellenük s elrendelték, hogy azokat mindenütt szögezzék ki, s törvényeket adtak ki, melyek eltiltották a szociniánus könyvek kinyomtatását és áruba bocsátását, súlyos büntetéseket, bebörtönöztetést és száműzetést helyezve kilátásba a vétkesek számára. Ennek ellenére, bár itt-ott egy-egy könyvet elkoboztak és megégettek, a könyvek nyomtatása zavartalanul folyt tovább, azokat árúsították és olvasták s a szociniánizmus terjedt a nép között. Mert bár itt is, mint Poroszországban, a kormányzat hozott ugyan törvényeket „ezek ellen az istenká-

romló és gonosz szociniánusok és átkos eretnekségük ellen", hogy az orthodoxokat megbékítse, de azok végrehajtására nem sokat tett.

Ilyen volt a helyzet, mikor a szociniánusokat 1660-ban végkép száműzték Lengyelországból. E szociniánus elvek terjedtek Hollandiában, mint valami láthatatlan kovász, könyveiket széltében olvasták, mindenütt akadtak egyéni követők s a szociniánus tudósok sok vezetőjével a holland gondolkozásnak tartottak fenn baráti kapcsolatokat és levelezést. Nemso-kára nagyobb számban kezdtek érkezni a száműzöttek Hollandiába, hogy csatlakozzanak már előbb kivándorolt testvéreikhez. Számuk nem volt túl nagy, mert a Rakow 1638-iki elpusztításakor, az időközben, valamint az 1660-iki végső száműzetéskor odamenekültek együttesen sem lehettek néhány száznál többen, ezek azonban annál nagyobb befolyást gyakoroltak később. Igen nagy rokonszenvvel fogadták őket. Mikor a száműzöttek szükségükben segítségért folyamodtak hozzájuk, a remonstráns lelkészek nagy összeg pénzt gyűjtöttek össze és küldöttek el nekik Kreuzburgba. Egy nemzedékkel később, hasonló kérésre, ismét szép összeget küldöttek az erdélyi unitáriusoknak, kiknek templomát és iskoláját tűz pusztította el.

A szociniánusoknak Hollandiában nem volt elismert vezetőjük, aki köré csoportosúljanak s meg sem próbálták, hogy ott egyházközséget szervezzenek. Hiszen Lengyelországban sem akartak soha külön egyházat alapítani, s csak azért tették ezt meg mégis, mert a református egyházból kiűzték őket. Hollandiában azonban erre nem volt szükség, ahelyett ugyanis, hogy mint valami gonosztevőket, kiűzték volna a gyülekezetből őket, szíves fogadtatásra találtak, s hitelvi külömbözőségük ellenére is a türelmes remonstráns és mennonita egyházközségek részesítették őket az úrvacsorában és a szentségekben. Egy ideig ugyan tartottak magánösszejöveteleket otthonaikban, úgy látszik, ez azonban nem sokáig történhetett így, mert megtalálták a holland egyházakban azt a vallásos testvériséget, mely után oly sokáig áhítoztak. Nem úgy bántak velük, mint külföldiekkel és idegenekkel, hanem, mint keresztény testvérekkel.

Most pedig vizsgáljuk meg, miképpen gyakoroltak hatást a szociniánusok többfelé is s különösen a remonstránsokra, kiket már több ízben említettünk. Őket a református egyház hajtotta ki szervezetéből 1619-ben, mert tiltakoztak a holland református egyház szigorú kálvinizmusa ellen. Több éven át az

országból is száműzték őket. Tulajdonképen a hitvallások megkötöttségét helytelenítették s egyedül a Bibliát akarták elfogadni tekintélyül. Vallásszabadságot kívántak s a különböző hitfelfogásokkal szemben türelmességet, teológiában pedig szabadelvűséget. Mindezek közel hozták őket a szociniánusokhoz, akikkel két alkalommal is folytattak tárgyalásokat valamilyen együttműködés létrehozása végett. Több könyvet is írtak egyrészt a szociniánusok, másrészt az orthodoxok, kimutatva a kettő közt levő lényegbeli hasonlóságot. Ennek ellenére, bár alapvető nézeteik tényleg hasonlóak voltak, a részletekben nagy különbségek is mutatkoztak közöttük. A remonstránsok általában nem fogadhatták el a szociniánus nézeteket a szentháromságról, Krisztus természetéről és a helyettes-elégtételről. Gyakran vádolták őket a szociniánus névvel, ők azonban mindannyiszor visszautasították azt s ugyanakkor elvetették a legsajátosabb szociniánus hittételeket is. Tagadhatatlan viszont, hogy a remonstránsokat sok tekintetben befolyásolta a szociniánizmus. Vezető teológusaik egyre jobban átvették a szociniánus gondolkozási módot, lefordítottak és kiadtak szociniánus könyveket s két-három nemzedék után annak a különbségnek, mely eredetileg közöttük fennállt, több, mint a fele elfogyott.

A remonstránsoknál a vezető teológusokat befolyásolta a szociniánizmus, a „collegianus“-oknál (Collegiants) viszont a köznépre volt nagy hatással. Ezek nem valamikülön szervezett felekezet tagjai voltak, hanem csupán néhány gyülekezetből állottak, mely más felekezetek világi embereiből verődött össze, hogy gyakorta tartson ima-gyűléseket, áhítatokat. (Collegia, innen a név.) Ezeket a gyülekezéseket akkor vezették be, mikor a remonstráns lelkészeket száműzték. Minthogy nem volt aki prédikáljon nekik, a világiak maguk szerveztek összejöveteleket vallásos szükségletük kielégítésére. Ezek olyan jól sikerültek, hogy akkor is folytatták azokat, amikor a lelkészek már visszatérhettek. Ez összejövetelek függetlenek voltak azoktól az egyházi szervezetektől, melyekbe a tagok tartoztak s körülbelül a XVIII. század végéig tartottak. E „collegia“-kat megtalálhatjuk valami harminc holland városban és faluban, Rijnsburg központtal, mely Leiden mellett fekszik. Bibliaolvasásból, imából, éneklésből és beszédből állott e collegia, melyeket egyéni jelentkezés alapján vezett és végzett egy-egy jelenlevő. Hitvallásuk nem volt s helyet adtak a legszabadabb vélemény-nyilvánításnak is, az eltérő nézetek iránt tanúsított legteljesebb türelmességgel. A szo-

ciniánusok korán látogatni kezdték a collegia-kat s minthogy ép oly szabadon nyilatkozhattak meg, mint bárki más, hitük terjesztésére itt kitűnő alkalmat találtak. Bár a collegianus-ok nem tértek meg teljesen a szociniánus hitre, ez a hitrendszer egy holland vallásos szervezetben sem tett olyan mély benyomást, mint náluk. Kivülállók azt mondogatták, hogy a collegianusok egyszerűen szociniánusok, csak más név alatt. Némelyek közülök tényleg nyíltan hirdettek szociniánus nézeteket s két vezetőjüket meg is hívták Rakow-ba tanítani. Amszterdamban, hol néhány igen kiváló szociniánus csatlakozott hozzájuk, kiadták 1659-ben a Rakowi Káté holland fordítását, Servetnek a szentháromságról írott könyvét, valamint hasonló könyveket is Socinustól és követőitől. Ez ügy számára végzett legnagyobb szolgálatuk azonban talán mégis az volt, hogy egyik collegianus összegyűjtötte és kiadta nyolc hatalmas, latin nyelvű kötetben a legjobb szociniánus teológusok munkáit (*Bibliotheca Fratrum Polonorum*), melyet igen alacsony áron árusítottak, széles körökben a művelt osztály körében terjesztettek s ilyenformán Hollandia és más országok gondolkozására igen mély befolyást gyakoroltak.

Bár a collegianusok eleinte csak a remonstránsok közül kerültek ki, egy nemzedék múlva túlnyomóan nagy számmal a mennoniták adták a tagokat, kiknek elveihez és szokásaihoz a sajátjuk igen hasonló volt. A collegianus mozgalom ilyenformán kiváló hid lett, melyen át a szociniánusok szabadon átjuthattak a mennonita egyházba, melynek vallásos és erkölcsi életét ép oly mélyen befolyásolták azután, mint előzőleg a remonstránsokét. A mennoniták eredetileg azokból az anabaptistákból állottak, akik túléltek a Luther-korabeli üldöztetéseket. A lengyelországi antitrinitárius mozgalom kezdetekor viszont az anabaptisták nagyon befolyásosak voltak s nézeteikből a későbbi szociniánusok sokat átvettek. Ilyenformán a szociniánusok kezdetől fogva közelebb állottak a mennonitákhoz, mint bármely más holland vallásos alakulathoz. Mind a két felekezet ellenezte a hitvallások használatát s vallását közvetlenül a Bibliából vette, mindkettő fontosabbnak tartotta a gyakorlati keresztény életet, mint a dogmákat, mindkettő betűszerint követni óhajtotta Jézus tanításait s mindkettő alámerítéssel keresztelt. Ezek a megegyező nézetek természetesen rokonszenvessé tették egyiket a másik előtt. Ostorod és Wojdowski tehát, mielőtt elhagyták volna Hollandiát, megpróbálták az egyik

mennonita vezetőembert ügyüknek megnyerni s már 1606-ban, a Danzig-i mennonita gyülekezet közvetítésével, mely az ottani szociniánusokkal baráti kapcsolatokat tartott fenn, megpróbáltak formálisan egyesülést hozni létre a kettő között. A tárgyalások több éven át folytak s egy ideig sikerrel is látszottak kecsegtetni, végül is azonban a holland mennonita vezetők sajnálattal visszautasították a tervet, azzal az indokolással, hogy ők még egymás között sem egyeznek meg eléggé, nemhogy másokkal tudnának egyesülni. Bizonyára az is hozzájárult elhatározásukhoz, hogy nehezen kivívott vallásszabadságukat nem akarták veszélyeztetni egy, az övékéénél sokkal eret nekebb, felekezettel való egyesüléssel.

Ép mint a remonstránsokat, a mennonitákat is gyakran vádolták azzal, hogy tulajdonképpen szociniánusok, ők azonban mindannyiszor tagadták ezt a vádat. Ennek ellenére, a collegiánusok révén s más úton is, a szociniánizmus egyre jobban terjedt közöttük az egész országban, ugyannyira, hogy végül is két irányzatuk egyike nyíltan szabadelvűvé lett a hit legtöbb kérdésében. Mikor pedig 1722-ben Friesland 150 mennonita lelkészét a helyi kormányzat felszólította, hogy írjanak alá egy szentháromságos hitvallást, azok egytől-egyig megtagadták ezt.

Míg az itt felsorolt vallásos alakulatokra a szociniánizmus egyre növekvő hatást tett a maga kovászként ható módján, mely kétségtelenül eredményesebbnek bizonyult, mint, ha nyíltan megszervezkedtek volna, mint önálló felekezet, — addig a holland református egyházra a legkisebb befolyást sem tudták gyakorolni. Ép ellenkezőleg, a református vezetők két nemzedéken át egyik könyvet a másik után adták ki ellenük, ellenséges érzelmű határozatokat hoztak zsinataikon s állandóan izgatták a rendeket, hogy lépjenek fel a szociniánusok ellen. Végül azonban még a református lelkészek is belenyugodtak a szociniánusok jelenlétébe országukban s többé már nem tartottak attól a veszélytől, melyet ez az eretnekség okozhat, úgy, hogy ellenkezésük lassanként megszűnt. A türelmetlenség velük szemben Friesland-ban tartott legtovább, hol a szociniánusokat 1742-ben üldöztek legutoljára. Ettől az időponttól kezdve alig hallunk valamit a szociniánusokról. Elvesztették különállóságukat s felszívódtak az ország egyetemes vallásos életébe.

Bármily nagy volt is a szociniánizmus befolyása Hollandiában, nem szabad azt gondolnunk, hogy ez a hatás egyoldalú volt: maga is befolyás alá került, a Hollandiában talált helyzet rájuk nyomta bélyegét. Lengyelországból való száműzetésük óta lelkész-növendékeiket az amszterdami remonstráns szemináriumba küldték tanulni s az ottani szabadelvű tanárok kétségtelenül befolyásolták gondolkozásukat. E változásokat megtalálhatjuk a Rakowi Káté későbbi kiadásaiban. Hitelveik közelebb jutottak a remonstránsokéihoz. Az a hitrendszer, melyet Socinus tanított, meglehetősen hideg és merev volt, a remonstráns befolyás azonban szélesebbé és gazdagabbá tette azt. Ahelyett, hogy minden hitelvét a Bibliából vette volna, most többet alapított a józan észre. A vallás központi gondolatává az Istenben való személyes hitet tette, az Istenben és Krisztusban való intellektuális hit helyett. Krisztus halálának nagyobb fontosságot tulajdonított s a korábbi idők túlzó anabaptista nézeteiből sokat elhagyott. Annyira különböztek jelenlegi hitelveik atyáikéitól, hogy némelyek azt kezdték állítani, hogy ők már nem szociniánusok, hanem unitáriusok és többé nincs már igazi szociniánus.

Más oldalról viszont a szociniánizmus is sokat adott a holland kereszténységnek. Ha elfogadták egyes hittételeit, ha nem, szelleme átragadt s ez a fontos. Amint a Socinus-hirdette türelmesség gyökeret vert, nagyobb fontosságot kezdtek tulajdonítani az erkölcsi magaviseletnek és a gyakorlati keresztény életnek, viszont kevesebbet a hitnek és az érzelemnek. A Bibliát most már nemcsak azért tanulmányozták, hogy alátámasszanak vele néhány dogmát, hanem, hogy szociniánus tanítók észszerűbb módján és a modern szabadelvű tudományosság szellemében ismerjék azt meg.

Ennél a pontnál el kell válnunk a szociniánizmustól, mert az most átlépik a csatornán Angliába, új fejlődési fokba jut és más nevet vesz fel. A XVII. és XVIII. századokban Anglia szorosabb összeköttetést tartott fenn Hollandiával, mint bármely más országgal. Sok Hollandiában megjelent szociniánus könyv forgott közkezen Angliában és tett ott mély hatást a lelkekre. A vallási üldözések korában sok angol protestáns keresett Hollandiában menedéket, hasonlóképp sok angol lelkész nyert magasabb képzettséget ez országban. A fentiek alapján érthető meg, hogy a szabadság, türelmesség és észszerűség szociniánus elvei átjutottak Angliába és ott mélyen befolyásolták a vallásos

életet és gondolkozást. Erről azonban később.¹ Közben vissza kell térnünk Transylvániába, hol az unitárius gondolat körülbelül ugyanakkor kezdett a színtérre lépni, amikor Lengyelországban s ahol ez a mozgalom nem szűnt meg, hanem folytatódik mind a mai napig.

¹ Egyetlen vékony szálacskát találunk csupán, ha azt keressük, hogy a szociniánizmus volt-e valamilyen befolyással Amerika unitarizmusára. Dr. van der Kemp ugyanis, aki leideni mennonita prédikátor volt s szabadelvű nézeteiről ismert, 1788-ban kivándorolt Amerikába. Ott néhány évvel később egyike lett a Trenton-ban (N. Y.) alapított szabadelvű gyülekezet alapítóinak. Ez a gyülekezet idővel részese lett az unitárius mozgalomnak,